

ЭГЭШЭ

Дулма эгэшэдээ зорюулнам

Ури унажа, хатан Хёлгын хөөбэлзэн үргэгдэн, набаһаа халин, эрьеынгээ бүтүү һөөг бургаһаһад соогуур сагаан хөөһэ буран, һайрамайнгаа шара уһые харьялуулан байхада, аян замдаа зорихон түрүүшын галуудай гаан-гуун, гаан-гуун гэхэн ганганаан минии сээжэ зүрхые эжэгүй шэмшөрүүлдэг.

Гаан-гуун, гаан-гуун... Үүлэдэй доохонуур бүрылдэн, хушууран залааржа, ганганаһан гунигтай дуугаа Газар эхэдээ дуулган, аяар хойто зүг руу галууд аяншалан хүрэглэнэд. Эдэ галуудтал нийдэжэ шададаг һаа, ямар ехэ золтойдо бээ тооложо, танигдаагүй орон нютагууд дээгүүр нийдэн, хүнүүдтэнь өөрынгөө үгэ ойлгуулан хангюурдаха, мүрэн далай дээгүүр далияа сэхээр дэлижэ, эдэнээр сэнгэн ябаха һааби! Газар эхэм, ши намайе мүнөө эльгэн дээрээ бөөмэйлнэш; теэд энэ галууд шэнгээр нийдхүүлжэ һургыш, тиигбэлшни би хамагаа мартажа, үндэр һайхан бодолоор үе наһан соогоо дурсажа ябахалби. Гайхамшаг аалши даа ши, Газар эхэмни. Бүри гайхамшаг байнал шинии хүрьһэн дээрэ ажаһууһан хүнүүдэй ажабайдал! Газар эхэмни, намдаа хүсэтэ хоёр далинуудые бэлэглээ һааш, эдэ галуудай хойноһоо нийдэн гаража, Хёлго мүрэнэйнгөө эрьедэ лугшан байһан нютагайнгаа зоной ажабайдал тухай холын ороной хүнүүдтэ хужарлан хөөрөжэ үгэхэ бэлэйлби. Нэн түрүүн... нэн түрүүн эльгэлдэжэ үдэһэн эгэшэ тухайгаа үсөөхэн үгэнүүдээр хөөрөжэ хүсэлтэйлби. Борьбо дээрээ бордойходожо ябаһан үедэм нэн даа...

Апрель һарын һаари хүйтэн бууража эхилэнхэй нэн. Хайлаһан саһанай удаа газарай хүрьһэн шиигээр амилжа, тэнгэрээр дүүрэн гуниг уйдхарай ашаа тээһэн бараан хара үүлэд худхаралдан, удара татагдан, найгуур һалхинда урда

зүг руу туугдана. Горхоной захын ногообор шара хагдан дээрэ хоолстой холшообо мэшээгээ хаяжа, шалаһан нюргаяа тэниисэ һуняан хэбтэхэдээ, гансал юумэ: эгэшингээ хайрлаһан хилээмэ, хара сай һанаандаа оруулжа, шүлһээ залгин залгин, хэды багта халуухан эдээ бариха гээшэбиб гэжэ сэдьхэнэм. Эреэлжэһэн нюдэндэм үүлэд үнгэгүй боложо харагдана. Нюдээ анихадаа ойро зуура һажаад, үзүүр захагүй зүүдэшье үзэхэдэл гэбэб. Энээхэн хоолос түүхын түлөө наранай баруултар гуйбарган, һааритай шүрдэгэр гараа үбэртөө хэжэ дулаасуулжа ябажа, таряанай газар дээрэ олон дахин тонгойгооб. Мэшээгэй оёортонь хүндэхэн шанартайгаар шандайгааша — талханай һүүл. Тохомой шэнээн газарта хара шоройтой, хайр шулуунтай зууралдаһан нёдондоной үлэгдэл олоходоо, альганай зэргэ алта хараһан хүндэл, таряанай газар дээрэ дэбхэрэн, хүүртигээ бушуу дэбдижэ, мэхиинэ, шоройень һамаран хийдхэжэ орооб. Оройдoo матаар улхаханаар болохо орооһо сэбэрлэжэ абаһандаа, тийхэдэ хэды баярлаа гээшэ һэмбиб! Эгэшэмни энээхэн олоһон орооһыем гар тээрмээр үйрүүлжэ, алаади хайража эдюулжэ ха юм,

Наранай намхас гэхэ багаар, орбогорхоншье һаа, түрэл дүтэ гэртээ ерэжэ, сүлөө ороһондол амилбаб. Эжым хонинһоо бусаагүй; ториисынгоо гурил хилгааһан һагшуураар һагшажа, пеэшэнэйнгээ амһарта эгэшэмнил сомсойн һууба. Хүрин нюдэнүүдынэ энеэбхилэн, нидхэнүүдынэ дээшээ таталдаад орхибо. Харалтараа үлдэһыем, эсэжэ тамир тэнхээгүйхэн болошоод ерэһыем һуралтагүй мэдэжэ, хооллуулхые оролдон, гэр соогуураа хүнгэхэнөөр матаран гэшхэлнэ, түүһэн хоолосыемнишье баряад үзэнэ.

— Шара хүнды ошоо һэн гүш?— гэжэ һүүлдэ һураба

— Тиигээ.

— Тиигээ.

— Иигээдшье газар хахалагдахань ааб даа,— гэжэ хойшодоо түүхэээ болихотнай бэшэ гү даа гэһэншүүгээр дуугарба.

— Би борной шэрэхэб,— гэжэ хорёо һаань яахабиб гэжэ айн, түргэн хэлэбэб. Эгэшэм харгын хүнэй дуулахаар хонгёо нариихан хоолойгоор эльгэ хатажа, шөрүүн ажалша гараараа толгойем эльбээд, маряагүй хобшогор хасарыемни хэлэндэм няалдашатар шахажа, дамбагархан уралаараа нюдыем үндэн таалаһан бэээрээ, юумэ хэлэбэгүй, үшөө нэгэ аяга сай хэжэ үгэбэ.

Эгэшэмни намһаа зургаа эгэшэ, ухаа заажа, найнаар яба гэжээ ёһо дээрэ тоолодог зартам «альган салмаад» багахандам жэлдэ орхигшо һэн. Абымни үгыдэ (дайнай хоёрдохи жэлдэ хайрата абатнай геройн үхэлөөр Ленинград шадар унаа гэнэн дохёо ерээ һэн) намайгаа эрэ хүнэй аһаансар хадам гэрэй эзэн гэжэ нэрлэдэг; би өөрөө һархагар томоотойгоор харагдахаяа оролдодог, үбэлдөө мори шаргаар хуурай харбиинхи түлээгээ асараад орхидог болоһон, юрэдөө, «туһада орожо, тулгатай боложо эхилээш» гүүлэдэг байгааб. Тиигэбэшье гэр тойронхи хүндэ ажалаа эгэшэм борлуулдаг һэн. Тэбэрижэ хүрэшгүй бүдүүн түлээ эрэ хүндэл шаргада шамбайгаар ашажа, хүшүүргэдэжэ гү, али колёсно трактораа заводилжа, рулиень нааданхай шэнгээр мушхажа ябахыень харахадаа атаархажа, нюдээ һалгангүй хараха дурам хүрэдэг һэн. Һөөл үндэршье бэшэ, теэд бата бээтэй, алхасань шумууһан, булхагархан хасартай, энеэбхилһэн хурса нюдэтэй, дуугаралсаха барихадаа хошон зугаатай юм һэн. Минии эгэшэ шэнги бэрхэ, ажалша басагад энэ багта байхагүй даа гэжэ омогорходог, энэ һанаашамни бэшэ хүнүүдээр эжымни хөөрэлдэхэдэнь баталагдадаг, эгээл тиимэһэнь өөрынгөө зүбтэ би һэжэггүй этигэдэг болонхойб...

Саһан хаа хаанагүй хайлаа. Уһабхижа, шииг нойто сэрдытэрээ татаһаһан хүрьһэтэй ойн бүглүү бүтүү жалгануудаар үлтиржэ, шарабтар боробтор болоһон набшаһануудые урдахууһан горход үзэгдэһөөр; үдэр ерэхэ бүри хоолос түүхээ гэр бүлөөрөө гарахашуул олошоржо, туламаа дүүргэхэм асуудалтай болоо. Дайнай дүүрэн хэлэй тэрэ хүшэр хабар эдлхэ, ухаа юумэн хомор: колхозһоо

кукурузын гурил үгтэдэг, тэрээгээрнь талха хайража, гашууншье наань, үлэ залган сайтан холигдожо эдигдэдэг, мүн мяхан үни хада магнал болонхой, үбэлэйнгөө үлэһэн борсо сорсо яһануудые суглуулжа, орооһоной боро шүлэ гаргажа уугдадаг һэн. Би эрээгшэнэйнгээ тугаллахые эдээрхэн хүлээдэг байгаа. Тиихэдэнь одоол алтан шара уураг эдигдэхэ, ногоондо садажа, хү ороходоий, бүлсэхэн хүмбэй найса уугдаха бшуу. Тээд хабарай иимэ хахинама шанга һалхинда унахаяа һанаһандал хоёр тээшээ найгадаг болоһон гүрдэгэр яһан үнээнһээ юуншьс гаража ялайлгахаб даа, түрөөшье һаа, ногоо бултайха үедэ түрэнһэй гэжэ зальбарагша һэм. Мүнөө түрэжэрхибэл тугалаашье хүсэд садхаахагүй, өөрөөшье үргүүлжэ болохо ха юм эрээгшэмни. Удахагүй сагаан эдөөндэ садаха бэшэ аал даа...

Газарта орохо саг тулажа, тракторнууд, морин плугууд, борнойнууд хуу бэлэн болгогдонхой. Борной шэрэхэм элирээ, бригадирта хэлэнһэмни, мориемни заажа үгөөд, шэнэ шэхэ хэнэн хуушан хомууд гэртэм асаржа хаяа һэн. Кузницатай зэргэлһэн гараж соо эгэшэмни колёсноёо заһабарилдаг байгаа. Сүлөө орохолоороо тэрээ руу ангаһан юм шэнги гүйдэгби. Эгэшэдээ дагдагар тоһон шүрэб, гайкануудые хажуу тээһэнь абажа үгэдэг, туһа хүргэнһэмни ехэ юмэн дээрэ бододог һэм.

Эй-е, Нима-а, ши түмэр хүлэгэй жолоо бариха дуратай гүш? — гэжэ тоһон хүүртигтэй, зүдэрүү зулмагар шарайтай, үргэлжэ ялалзажа байдаг, ошо шэдэнэн ногоон нюдэтэй ород хүбүүн тордиһогүй буряадаар намһаа нэгэтэ асууба. Энэ хүбүүе урданшье би харадаг байгаа. Хүнтэй буряадаар хөөрэлдэхыень дуулаагүйдөө гайхажа, табан хушуутай, ангажа шаралшаһан пилоткыень хараад абаба.

— Юундэ абяагүйбши, дурагүй алтайш, хэбэрынь? — гэжэ дахин һураба.

— Хүнэй һурахада — харюусыш. Эрэ хүн байгаад харюудажа, абяагүй шальпайхада муу ха юм, — гэжэ эгэшэм хажуу тээһээ оролсоод, эмнээд абаба.

— Лётчик болохоб, — гэнэн харюу минии аманһаа ард

гэнэндэл мултарба..

— О-о, харыш, нөөлэлши. Газараар ябаха дурагүй, тэнгэрээр ниидэхэ хүсэлтэйл. Найн лэ даа... Юун гэжэ һананаш, Мидаг?— гэжэ юундэшьеб эгэшэһээм асууба. «Хэн, юун болохоорни яаха гэб энэш!»— гэжэ зэмэрхэнэм.

— Жаахандаа бүргэдэй дали гартаа уяад, ниидэхэм гэжэ наададаг хүншни лётчик болонгүй яаха юм,— гэжэ эгэшэм ехэ хүхиргэнөөр хэлээд, һанана гүш даа, үгы гү тиидэгээ гэнэншүүгээр нам тээшэ нүдэнэйнгөө шөгшөгээр хараад, ташаганаса энеэшэбэ.

Минии энеэдэн хүрэбэгүй, харин хором бусалжа байба.

— О-оо, тиигэһэн хүн аргагүй лётчик болохо, харуужамди даа,— гэжэ дууһыемнай этигүүлхэ гэнэндэл ород хүбүүн хэлэбэ.

Минии дурагүйдэ зүрхэлөөгүй гү, яагааб, ород хүбүүн ондоо юумэ малтажа һурабагүй. Танихагүй талын хүнүүдээр үлүү үгэ андалдаха анханаа дурагүй эхынгээ ёһые баримталдагби... Хөөрэлдөөнэй жолоо барюулаа һаа, энээхэн ород хүбүүн шабжаганажал байха ха... «Мотоор — машинын зүрхэн» гэжэ эгэшэм хэлэхэ дуратай агша, тиигээд лэ мотоороо һайса заһабарилна гээшэ ха. Самолёдой мотоор бүришье орёо байгаа ёһотой гэжэ һанахадаа, нүдэнэйм урда сэнхир огторгойгоор дүүлин ябаһан түмэр шубуун харагдажа, Чкалов шэнги эрэлхэг зоригтойгоор агаарта эрьелдэн урбалдан ябахадал гэнэб. Бодото байдалда бусахадам, шэхэ дүлиирүүлмэ тракторнуудай таршаганаан гараж соо доһолно.

— Зай, Мидаг, ремонттоо дүүргээб даа, туһалалсахамни гү? — гэжэ үнөөхи ород хүбүүн ойромнай ерэбэ.

— Бараг даа, һалгааха болооб,— гэжэ эгэшым харюусахада, ябаха хэбэргүй һаһиһанаа, махорко гаргажа орёогоод, хомхойгоор хорожо, баглагар утаа хаяса үлээгээд, тохиршог зүүн гараа урдаа баряад һор-һор ханьян гаража ошобо.

— Манай эндэ иимэ хүн үгы хамнай, хэн гээшэб? — гэжэ эгэшэһээ һурабаб.

— Михаил гэжэ даа, холоһоо ерэнэн хүн,— гэжэ эгэшэм ойлгуулба.

Тэрээн тухай бэшэ юумэ боһожо нурабашьегүйб. Али харгын ябуул хүнөөр яахамниб гэжэ ханаа нэм. һүүлдэ дуулахадан Сэлэнгэхээ манай нютаг ерэнэн; ганса шодон бэе, түрэл юушьегүй, зайгуул яндан гуйраншан гуйбаан юм ха гэжэ хобшо һамгад хэлсэдэг байба. Тиихэдэ хүдэлмэри хэхэ зоной дунда дутамаг дээрэнхээ колхоз ерэнэн хүниие байражуулхаяа оролдодог, болохо зэргээрнь туһаламжа үзүүлдэг байгаа. Намдашье, зондошье хадаа Михайлай «Манай зол» колхоз ерэнэндэнь, оройдоо шэнэ һонин юумэн бэшэ хэн.

Эгэшэмни үдэшын хүйтэнөөр хүдэлмэридэ үмдэхэ, һэлгэхэ дулаан хубсаһыем суглуулжа, халажа хадхажа хонодог болобо. Эжымни һүеы соорхой үбэлэй хушан оймһондом һабагша татана. Үдэрэйнгөө һонинуудые ажалайнгаа һүүлээр хоюулан хөөрэлдэдэг заншалтай бэлэй. Миниингээ унташаһые мэдэбэл, хоолойгоо даража, хөөрэлдөөгөө аргаахан болгодог. Би энэ һүни унтаагүй, хүдэнэн хүнжэлдөө ухад гэжэ, борной шэрэхэ бууралаа эдеэлүүлжэ, яажа таргалуулхамни ааб гэжэ бодожо хэбтэтэрни дуугай һууһан эжымни асууба:

— Түхэрээн үдэр соо хахалха зон аабзат даа... Хажуудаһни хэниие үгөөб?

— Холоһоо ерэнэн ород хүбүүнтэй халаанаа һэлгэхэ болобот гэжэ Баясаан бригадир тугаар уулзахадаа хэлэнэл хэн.

— Хэнэйшье үрэ өөрэнһ юуб, гансал ажалша бэрхэ, сэбэр сэхэ байбал болоо юм бэээ, — гэжэ үсөө ханаа алдадаг эхэм удаа дороһоо ханаа алдан хэлэбэ.

***

Эжытэйгээ гурбуулан үлэжэ, эсэггүйгөө мэдэрхэнь хүшэр, аймшагтай хэн. Шорото дүшэн хоёр ондо альганай шэнээн саарһан дээрэ хайрата абынгаа унаһан тухай

мэдээсэл уншахдаа, ай даа, үнөөнх нэхэхэ шадалгүйдөө хүниие хүнилэн, хоёр нюданэйнгөө бүлхыжэ улайшатар уйлаа бэлэйб. Арбан зургаа-долоотой хаа, зугадажашье хаань фронт ошожо, харатан нохосуудые өөрынгөө улаан гараар бажуужа алаха хэдэлгэ хэхэ нэм. Арбаад шахаһан үхибүүн би бархирха, хоро үнөөгөө зангидахаһаа бэшэ юу хэжэ шадаха байгаабиб!

Уһа нюдэн боложо, эсэгээ бусаахагүйбди. Шуһааршые уйла, бодохоёо болёо... Хайшан гэхэб, дүүрэнэн юумэн дүүрээ. Манай хотон сооһоо Доржын Дагба, Сэдэбэй Гэбэд, Дагбаажан, абынтнай үүри Дандар баһа Эхэ оронойнгоо урда уялгаяа дүүргэжэ унаа ха юм. Ши, хүбүүн, эсэгийнгээ зэргэ хүн боложо, нэрынь нэрлүүлхээр нура, яба. Ши, басаган, колхоздоо хүдэлжэ, немец нохосуудые дараха хэрэгтэнхэ солдадуудта туһалха ёһотойш»,— гэжэ хүхэржэ сайшаһан нюурайнгаа хүлһэ аршажа, манатаһан нюдөөрөө сонхо руу хараашалан, эжымнай шидэнгээр хэлээ нэн. Бидэ тангариг баряагүйбди. Эжынгээ хэлэнхэнхэ газра тээ гэшхэхэ ёһогүйгөө, гэр бүлынгөө сахидаг заршамые баримталан, нургаал соонь ябаха зэргэтэйгээ ойлгодог тула эсэгийнгээ үнөө нэхэхэ харгын энэ һыень мэдэжэ абаа нэмди.

Багадам иишэ тиишээ ошоходоо, эгэшэмни намайгаа орхидоггүй, дахуулаад зайдаг нэн. Энээндэнхэ, мүн омог сэхэ абари зандань зүггүй дуратай нэм. Хүнэй урда хирүүдэжэ, эшэжэ уруугаа харадаггүй, дорюун дуутай, үетэн нүхэдэйнгөө зүрхэнэй хандалгада дээрэлхүүгээр харюусадаг, һабяаһагүй юумэндэл хонгёогоор ханхинаса энеэдэг байха. Эрэ хүн шэнги аашатай гэжэ хүнүүд хэлсэдэг. Ньюр шарайгаараа, дуугарха бариха аяг ааша абаяа яашагүй һажаашаһан; бүхы наһан соогоо согтой энеэдэтэй, зоборигүй ябаха гэнэн табисууртай юумэндэл намда харагдадаг нэн. Нэгэ эхын хүхэ хүхэжэ үндыһэн бидэ хоёрой хоорондо адлишааха юуншьегүй; би эхэшүүгээ түбһэн юумэндэ яараад орхидоггүй, дотор шүрэб шангатай, эгэшэдээл һанаһанаа сэхэ табижа шададаггүй, хододоо

болгоомжотой хэргэг, зааханш хазагай ябадалда өөнтэг байгаа. Эгэшыемни доромжолхоёо ханахан хүниие хорон нюдөөр сүмэ харахые оролдожо, нюдээ үзүүрлэдэг, байзалши даа, томо болоходоо энээниешни харуулхал байхаб гэнэн бодол түрүүлхые хүсэгшэ нэм. Илангаяа залуу хүбүүдэй эгэшэдэмни няадаһаралдахадань, тэсэшгүй сухалдажа хажуу тээшнь сээжээе хүрхылгэнхэй, хармаандаа гараа хээд, хамгаалха хүн үгы гэжэ бү ханагты, гэнэн маяг гаргахаш. Тээд энээниемни хэр ойлгодог, таадаг юм хааб даа тэдэнэр, адаглахадам, нэгэнииншье «хүрөөтэй» намһаа айдаггүй хэбэртэй агша нэн.

Нэгэтэ зун газраа болоһон ёохорой ойроһоо эгэшыем хэншьеб татажа гаргаад, хажуу тээшнь хүсөөрөө шэрэжэ оробо гэшэ.

«Яагаа хэнгэргүйхэн амитан бэ. Гомдохоогоод, гасаалаад үзэлши, истяагай шэмэ эдюулхэл байхаб»,— гэжэ хойноһоонь дахалдахадаа муурхабаб.

— Ябыш даа, ябыш. Юу айгаа хүмши, тээ тэндэ ошожо хөөрэлдээл,— гэжэ һогтуушаг хүбүүн шэбэнэн тооной шахуу хэлэнэ.

— Эндээ байгаад хэлэхэ хаа, хэлыш. Тэрээ руу ошохо юу байгаа юм,— гэнэ эгэшэм.

— Эрхэдэг мориндол юундэ шажаршоо хүмши. Аяар арба модонһоо шинии түлөө морёор ерээб... Ядахадаа тэрэниемни ойлгыш.

— Тониллол даа эндэхээ! Яагаа хэнгүүн хүмши, шамцуу юумэдые нилээн үзөө, хараа нэм,— гэжэ эгэшэм ойро дүтэ халдаахаар бэшээр ганиршаба.

— Шамайе аргадажа байха гэжэ ханаа гүш? — гэхэтэйн хамта эгэшэм мултаржа, хажуу тээшээ зугадаад орхибо. Тиихэдэнь нүгөөдэнь гарһаань саб шүүрэшэбэ.

Би гүйжэ ябашоод, пэнтигэр үндэр хүбүүнэй араһаань аһажа, хүбээ руунь нюураараа шурган, гүлгэн хурса шүдөөрөө хотиролдошоторнь хазажа оробоб. Абарга гарта бажуулгажа, түлхюулһэндээ һээгүй сасаршаһан хэбтэбэб. Хэншьеб ойромнай бии боложо, һогтуу хүбүүндэ үгэгүй

туласа ошоод түлхижэрхибэ. Тэрэнь һогсогод гэжэ доошоо һуушаба. Би унаад хэбтэхэдэнь, дээрэһэнь булгайр гуталайнгаа хоншоор мэдүүлэн үдхэлбэб.

— Ёһотой эрэ хүн унаһан хүниие наншадаггүй юм. Зайла,— гэжэ намда һэнгэргүй хүбүүе унаса түлхиһэн Еши-Гомбо хэлээд: — Энээнһээ хойшо энээ руу хүлөө табяад үзөөрэйш,— гэжэ үсөөн үгөөр тэрэнээ занаад, эгэшэ бидэ хоёрые хүтэлөөд, гэртэмнай абаашаа һэн.

Адуушан Еши-Гомбо дуугай ябажа, эгэшым хөөрэхые шагнана. Би тиихэдэ одоол энэ хүндэ ехээр баярлаа бэлэйб. Хэрбээ Еши-Гомбо ахай бү ерэг даа, булайдаш хожулан һүгүүлээд халахамнай гээшэ һэн ха. Тэрэ хүбүүнэй нэрэ обогынь, юу хэдэгынь, хаанахиень мэдэхэдээ, хэзээ нэгэтэ харюугаа абажа, улайлгаха сайлгаха байһандаа, бага зэргэ ханаагаа амарбаб.

— Нургуулидаш һурахадаа Содном тулмаашагүй юм һэн. Тэрэл зандаа үлөө байнал, наашыш.. һэнгэр һэдгүйгөөр һархаганахадань, тэһэрэн алдабааб...— гэнэ эгэшэм.

Адуушан Еши-Гомбо хулгайгаар эгэшэтэйм уулзадаг, дэмбэрэлтэ үгэнүүдээ хэлсэдэг гэжэ урдань оройдоошье мэдэхгүй байгааб. Үргэн шанаархуу, хонгор хара нюдэтэй, баатар хүрхэгэр сээжэтэй, олон үгэгүй энэ хүбүүн юугээрээшьеб минии үхибүүн зүрхэ татадаг һэн. Эмниг моридые хээрэһээ барижа унаад нургажархидаг, хуһан истяагаар мориной гүйдэл дунда хүхэ шононуудые сохижо аладаг юм гэжэ суурхадаг бэлэй. Дүшэн гурбан оной намар уялгата албандаа мордохо болоо һэн. Үдэшэлгын үдэшэ үетэн басагадынь, нютагаймнай залуушуул сугларжа, орой болотор дуулалдаһан, зугаа наада хэһэн юм. Би тэдэнэйдэ эгэшэе дахажа ошоогүй, гэртээ хорюулжа үлэһэн хүм. Үүр сайжа, туяа сохижо байхада һэрээд, газаа гарахадаа, харшын арада хүнүүдэй гүбэр-шэбэр хөөрэлдэхые дуулажа, хэд хаб гэжэ таниха хүсэлтэй дүтэлжэ шагнаһаар, Еши-Гомбын эгэшэтэйм хани халуунаар хөөрэлдэхыень дуулаад, гэлыжэ абабаб.

— Мидаг, бү уйла, дайн ха юм даа, дайн,— гэбэ Еши-Гомбо.

Эгэшымни согтой нюдэнһөө гашуудалай нулимса тобшолно гэжэ яашье этигэбэгүйб.

— Эсэгынгээ һүүлээр шамайе...—гээд, эгэшэм һугшаба.

— Гарюуһануудые аладагтаал харшангуудай толгойе һамна сохихоб, хараарайш. Яхашьегүйб, даагаа һүүлдэлсээд, амиды мэндэ бусахаб. Мидагни, шиниингээ һайхан шарайе зүрхэ сэдьхэлдээ хадагалжа, эрэлхэг ябахаб. Гансал хүлээгээрэй...

— Бүхы наһан соогоо хүлээхэб...

Шагнаханьшье зохидгүй боложо, баригдашахаяа жэрхэн, гэртээ зүүдэн шэнги бодолдо эзэлэгдэн ороо һэм.

Үглөөгүүрынь Еши-Гомбо албандаа мордоо бэлэй. Тиихэдэ үгэнүүдыень һүүлшынхиеэ дуулажа, энэ эрэлхэг зоримгой, бахим баатар бээтэй аад, эгэшэдэм түрүүшын аригуун дураяа бэлэглэнэн хүбүүе һүүлшынхиеэ хаража байнам гээд, ай хөөрхы, хаанаһаашье мэдэхэ гээшэ һэмбиб.

***

Зар тунхаг хотон соо сахилгаан түргөөр тарашадаг, нэгэ буландань шэбэнэнэн үгэ нүгөө захадань удангүй дуулдашаһан байха. Михаил тухай үзүүр захагүй хөөрэлдөөн үндэнэтэй юумэгшэ һэн гү, үгы гү... би түрүүндэ яаха аргагүй ябаган мэдээсэлнүүдтэ этигэдэг һэм. Табан хоног буурагшанаараа борной шэрэнэнэйм һүүлээр намайе болжуулжа, Михайлай халаанда тракторай прицепцик боложо хүдэлхэш гэжэ Баясаан бригадир мэдүүлбэ. Ямаршье талын буряадай үхибүүндэл би мориндо хэмгүй хорхойтой дээрэнээ буурагшанһаа һалаха дурагүй, холын бодолоор ганса гарта байлгажа, зун тармуурта ябуулха хүсэлтэй байгааб.

— Үбһэндэ ороходо, годли шэнги мори шамда үгүүлхэб, һанаагаа бү зобо,—гэжэ Баясаан бригадир найдуулан, һанааеым тэгшэлээд, өөрынхиеэ бээлүүлхэ болоһондоо,

ирбайса мийэрбэ.

— Һүүлдэ мэлээжэ байхагүй аабзат даа,— гэжэ баталан һурабаб.

— Хүбүүшхэ-аа, хүнэй хэлэндэ этигэжэ һура,— гээд, хургаа ёдойлгон, нэжэг түрүүлхэгүйгөөр заабарилба...

Хомууд, эмээлээ өөртэнь тушаажа үгөөд, үглөө үглөөгүүрнь прицепшигээр гараха болобоб.

— Зай, Нима, прицепщик болоод, һуумаг дээрэ нойр алдахагүй аабзаш? Хари плуг дороо орожо халалагдашоо һааш, толгойгоороо харюусаха болохоб,— гэжэ Михаил намайе угтаба.

Борной шэрэхэдээ нэгэтэ эмээл дээрээ һажаад, паараа забһартуулжа, шанарша үбгэндэ гэмэрүүлһыемни лаб дуулаад, иисэгээнэ гү гэжэ тухайлбаб. Гэр соохи бүһэтэй эрэ хүниие доромжолһондонь зүггүй хороо бусалжа, үзэн ядангяар хараад:

— Арай дэмы табиһан дээһэншье байхагүйб. Горхо үзэнгүй гуталаа бү тайлаарайгты,— гэбэб.

— О-оо, болоо, болоо. Бээ хамгаалжа шадаха хүн байнаш. Иимэцүүлдэ би дуратайб,— гээд тохир гарайнгаа нюдарга зангидан, агаар эсхэн самнаадхиба. Тэрэ үдэрһөө «гуйраншан-гуйбаан Михаилтай» нүхэсэхэ баатай болоо һэм.

«Зайһан зайһанан юмэн юун шанартай ажаллахань һэм. Гутажа ерээ һаа, хэээ нэгэтэ ажалаа хаяад, харагдангүй үгы болоно бээ. Үшөө үлүү булуу юумыш һугалаад талииха. Юрэдөө, харгын хүндэ этигэлгүй даа»,— гэжэ морин плугша һамгадай үдынгөө хоол дээрэ тээ мэндэ хөөрэлдэжэ һуухыень дуулахадаа, өөрөө могойдо хадхууһан мэтэ бээ хумишоод, үшөө ямар үгэ дуулгахань бэ гэжэ хүлээгээ һэм. Халаанаа һэлгэжэ, Михаилтай хүдэлхэ болоһондонь, эгэшыемни дайран хобложо хэлэнэ аа гү гэжэ юунһээшье ехээр айгааб. «Минин байһанда үлүү, худал хуурмаг үгын үзүүр бултайбагүй ха.

«Нээрээшье, хүниие мэдэнгүй үргээе булюудээшэ, холхиндог гуталдал барюубшагүй, аһаһаа гоёор дуугардаг

хүн хаяаш даа»,— гэнэн харша мэдэрэлнүүдтэ тиихэдэ Михаилтай уулзахадаа эдигдээ нэм.

Дулмажаб гэжэ намһаа хоёр эгэшэ, тоһо түрхюүлһэндэл мэлигэр хара нюуртай, хүнэй юумэ һураагүйдэ дуугай ябажал ябадаг басаган хоёрдохи прицепцигнай бэлэй. Жэбхүүнэйнгээ заха шэхэндээ туласа бодхоһон Михаил гэдэргээ эрьен, арзайса энеэжэ, тохир гарайнгаа барбаадае ёдогошуулан, тракторай хүнхинөөндэ юушьеб хашхаран дуугардаг; заримдаа полиин захада колёсноёо байлгажа, рычагымнай үргөөд табижа үгэдэг; маһаржа, маргашажа бидэнэрээ хүхээхэм гэжэ оролдодог нэн.

Нарин тоһо һуужа, хара-боро болошоһон нюур дээрэхи ногообор таагдашагүй нюуса хадагалһан нюдэдэйн ялалзан, бидэнэрые хараха бүхэндөө энеэбхилхэдэжэ байхадань, бултайлгахаяа һанаһан һоёошни мартагдажа, Михаилдал дэлхэе хараха дуран хүрэгдэхэ. Энэ хүнэй дуб дуугай, аймшагтай зэмэ хэжэрхиһэндэл заримдаа ябахадань, эрээн инзаган эхээ һанаха, эсэгийн хүбүүн нютагаа һанаха гэлсэгшэ, түрэнһан гараһан нютагынь һанагдаал юм ааб даа гэжэ бодохош.

Боро хараанаар үдэшингөө хоол баряад, амаржа унтаха тээшээ түхээрдэг, фронтовигуудай шүһата дайнай аюул тухай хөөрэхэдэ, зүрхээ даран шагнадаг, ороолон шүдхэрһөө эхилээд, гоё һайхан ордонто үльгэр хүрэтэр шашалдадаг байгаабди. Дайнай баатаршалгануудые мэдэжэ абахаяа эгээ ехээр хүсэдэг нэмби. Зариман хүн амитанай үнэншэмэгүйгөөр һүүд гүүлэхэ, буряад хэлэеэш нэгэ үе мартажархёод ябаабди гэлсэхэ. Теэд тэрээндэнь хэн үнэншэхэб, мэдэжэ байгаад, зосоогоо наада баряад лэ үнгэргэдэг дай үзэбэшье долоржо, долонготоогүй барһан хаш даа гэлсэхэ. Гансал Михайлай дайнда ябаһанаа хөөрэхыень дуулаагүйб. Дайн тушаа хөөрэлдөөнэй гарамсаар, үлэ мэдээшэ болон зайлашадаг, эдээнэй однохоол тэргэ дээрэ ошожо һуугаад, хуушарһан гармониингоо клавиша дээгүүр угаа түргэн хургануудаа гүйлгэн, минии дуулаа мэдээгүй бардаастай шэрүүн аялга

наадажа ородог хэн. Нюдэнийн хурсадажа, үй түмэн дайсанай урдаһаа гансаараа тэмсэхээ байһандал шарайн хобхордог, уралнуудын зуулдадаг, тийхэдэн наадажа, хайн зангын үгы болошодог — энээнийн ехэ гайхадаг хэм. Үгышье гэбэл, тоһо шэнгэжэ, тоһо һуһан солдадайнгаа боро жэбхүүн хэдэржэ, махоркоёо тэбдүүгээр орёогоод, дээрэ дээрэһэнь хорон, хараалгаһан хүндэл ууртайгаар уухилан, добо руу гэшхэлшөгшэ хэн.

Михаил минии нюдэндэ яахадаашьеб хайн талаһаа харагдажа, хүндэлүүлмээр ургажа захалаа хэн.

Утаашаа модо болохоор үргэн зурууд полиин захада колёсно трактор ухаа тоһо үрхирүүлэн гаража ябана. Урдаһаамнай халхинда үлээгдэһэн хамхуулнууд хэбхэг-хэбхэг мухарина. Морёорнай эгшэм прицепцигүүдээрээ хамта бусадаг хэн. Маниие обёороод, колёсноёо байлгажа, боошхо соһоо горючи хүнэгөөр хээд, хубсаһаяа гүбижэ, прицепцигүүдээрээ юншьеб тухай хөөрэлдэнэ. Манай тэргэһээ буумсаар:

— Түмэр хүлэгэйтнай һүүл, һамбай уяатай, тушаажа абагты,— гэжэ эгшэм албадаба.

Михаил үгэгүй, хүсөөр тоной мийһэрэн, толгойгоо дохибо. Махоркоёо орёожо байхадаа, эгшымни пулаадаа абажа, гүрэхэрхихэн ута жэрбэгэр үһээ һэгсэрхэдэн, ябууд кирзэ сабхия тайлажа, шоройн тоншороод, оройлтоёо оройходонь, тэрээнһээ ехэнүүд нюдэдөө халгангүй харана. Эгшэм юушье мэдэнгүй, харин би хулгай нюдөөрөө хаража, хуу адаглан байнам. Эгшымни тэргэдэ һуужа ошон ошторнь хойноһоонь хараһан хэбээрээ һууриһаа хүдэлбэгүй. Суг хүдэлһэн эдэ үдэрнүүд соо эгшыем иимэ хомхойгоор эрэ хүнэй гэтэһыень һанадаггүйб. Ямар нэгэн хүсэтэ шуурган өөдэ далияа тэнийлгэн, шадалаа шабхан эршэдэжэ ябаһан һаһандаал энэ хүн тийхэдэ үзэгдөө бэлэй. Эгшыем һайшаажаш хараһыень, дураа гутан зэбүүрхэжэш хараһыень үхибүүн минии илгаруулхын аргагүй хэн.

***

Лүн хара тэнгэрийн сээжэдэ үй түмэн мүшэд май нарын нугаар сасагдашаһан сэсэгүүдтэл һалбаршоод, үльгэрэй атаархама бодол зосоом тарина. Шэнэхэн хүүртиг сабхи хоёроо нугадаа хам-сум хабшуулаад, Баясаан бригадирай магтаалта үгэнүүдые һанан һанан, мүнөө болотор баяр бахархалһаа халуу бусалһан хасараа аалин урдаһан һэбшээндэ эльбүүлэн, хүйтэдэшэнхэй байра руугаа гэшхэлнэм. Хабарай тарилга дүүрэжэ, түрүү зэргэдэ гараһан газар хахалагшадта, борнойшодто, прицепцигүүдтэ элдэб зүйлэй шан барюулагдажа, манай халаанайхид илгарма магтуулһан байгаа. Энээндэнь би сэнгүй үхибүүн зүрхөөр хүжээб. Эгэшэдэм гоёлой торгон плати, шаали пулаадтайгаар, Михаилда шэнэ гармошко, портсигартайгаар, Дулмажабта хороом сабхи шөршүү бүдтэйгөөр үгтөө һэн. Байрынгаа наар дээрэ гараһаар, булгайр гуталаа нугалжа, наар доогуураа хаяжархёод, ялагар кирзэ сабхияа, хүүртигээ үмдэжэ, хэдэн дахин зохидшоон харабаб. Намда шэлэгдэжэ абтаһан тааруу. Хүлһээ хайрлангүй ябажа олоһон олзо юунтэйшье тэнгүй...

Улаан булангаар субашаһан зонуудай дундуур түрисэлдэн урдуур ороходом, эгэшэмни плясалжа эхилээд байба. Ягаахан платиингаа шэгшэгһээ дүнгэн татажа, дүүрэн сээжээе урагшань хаяжа, мүн толгойгоо омогоор гэдэргэнь хинсайлганхай, дүхэригэй дундуур ниидэжэ ябаһандал хатархыень харахадаа, би ганса бэшэ, дууһан сугларагшад дурланги. дугташанги байба. Солгёоноор, ута наринаар уянгалһан гармошкын дуун халуурхаһандал үшөө хабатай хурдан болоно. Гэнтэ эгээ үндэр ното дээрэнь тракторист тухай частушкын бадагуудые хатар дундаа дуулажа эхилхэдэнь, альга ташалган адхаршаба. Михаилай хурганууд шэнэхэн гармошкын клавиша дээгүүр гүйгөөшэ мориной хүлнүүдтэл табжаганан гүйнэ. Хүхюутэй частушка шагнажа, хүнүүдэй дууһан дарья табилдан байхада, гансал Михаилай нюурта мифэрэлэй шэнжэ задарнагүй. Тээ мэндэ поли дээрэ

эгэшыем харадагтаал толгойгоо хазайлган татаад, хомхойгоор шэртэн нуухадань, нөөлшые найшаадаһам хүрэбэгүй. «Михаил урданайхидаал юундэ хүжоугүйб? Юундэ эгэшыем харахадаа иигэнэб?» — гэһэн асуудалнууд толгойдом монсогойршоод, нэгэ хирэ өөртээ хөөрэлдэн, гайхан байхадал гэбэб.

Таагдашагүй таабари, тайлдашагүй зангилаа гэжэ түби юртэмсэ дээрэ үгышые гээшэ ха даа. Мүн Михайлай «нюдэнүүдэй нюуса» тодорхойлогдожо эхилээ һэн...

Байрадаа дүтэлжэ, орохо болоод ябатарнай, Михаил арадамнай бии боложо, эгэшыем дуудаба:

— Мида-аг, наашаал даа... Эгэшэм намайе:

— Орожо бай,— гээд гээгдэбэ.

Би вагонеткын углуу түшөөд, юуншые һаа, эгэшэээ хүлээхэ гэжэ бодобоб. Тэдэ хоёрой хөөрэлдэһэн үгэнүүд шэбэнэһэн мэтэ шэхэндэм хүрэжэ ерэнэ.

Эгэшэ: Юун гэхэ гээ һэмши?

Михаил: Хүнүүд үнгэрөөдхиг лэ даа.

Шухала хөөрэлдөөнэй гарахаяа забдахада, би һонирхожо, харанхы буланһаа тэдэндэ үшөө дүтэлбэб.

Михаил: Мидаг, энэ болотор хэлэнгүй ябаһандам хүлисөөрэй... Би танай нютагта ерэнэн дороо үлэхэшьеб гэжэ һанаагүй һэм.

Эгэшэ: Юун гэхэ гээбши даа, Михаил? Юушые ойлгоногүйб.

Михаил: Хүлисэ, Мидаг, үни хэлэхэшые һэм, теэд зүрхэлөөгүйб... Үгы даа... Үгы даа... халажа ядааб... Мүнөө хэлэхэмни бүришые хүндүүлхэй шэнги, теэд энэ һүниин нааданда һуутараа гэнтэ шийдээб... Мидаг... Ши минии урда уйлахагүйб гэжэ үгэээ үгэ... үгы даа, байг... тиигэжэ болохогүй... Шамайе баалаха эрхэгүйб...

Би бүри дүтэлбэб. Амилхаяа зүрхэсэшөөд зогсоном.

Михаил: Теэд хэзээ нэгэтэ хэлэхэл байгаа ха юмбид даа. Хэзээ нэгэтэ... Еши-Гомбо, Еши-Гомбо бидэ хоёр армида абтаһанһаа хойшо сугтаа нэгэ полкдо ябаа һэмди.

Эгэшэ: Ши тэрэ Михаил гээшэ гүш? Ай даа, ухаанайм

оёорто ороогүй ябаа бшуу... Бэшэгшэ хэн...

Михаил: Берлин хүрэтэр хоюулан ошохо заяатай байгаабди.

Эгэшэ: Сэхиень хэлэ — үнэн гү?.. Үнэн гү... Саархан ерээ... Би саарханда этигэнэгүйб... Орожо ерэхэ гэжэ хүлээжэл байдагби...

Михаил: Үнэн...

Эгэшэмни ябахаяа забдаадхиба ха. Михаил байлгаба хэбэртэй.

Михаил: Сээжээе ходоро буудуулшоод хэбтэхэдээ, утаа уняар соо сибыһэн тэнгэри шэртэн, түрүүшынхиеэ нюдэнһөө нёлбоһо гоожуулаа хэн. Эх, ёһотойл эрэлхэг зоримгой хүбүүн хэн даа. Гурба дахин хүндөөр шархатаад, нэгэн удаа ёо гээгүй хэн. Түрэхэн нютагаа, шамаяа, эхээ халташые хаража шадахагүй байһандаа гомдоноб даа гээ хэн.

Эгэшэ: Һүүлшын үгэнүүдынь...

Михаил: Һүүлшынгээ гэрээд үгэнүүдые иигэжэ хэлээ хэн: «Ши, Михаил, амиды мэндэ бусабал, заатагүй инаг хайрата Мидагтам, эжыдэм орожо гараарай. Бишни нохойн дуунай ойротоод байхада, бусаха золгүйдэбэб... Зүрхэн дээрэм Мидагайм бэлэглэһэн пулаад табяарай...

Эгэшэм сурхирса уйлаба. Минишые нюдэн дээгүүр уһан гүйжэ, тугаарай баяр жаргалаар халиһан хасар дээгүүрни һайлан урдажа эхилбэ.

Михаил: Энэ һүүлшын хоёр бэшэг... дүрэнь...

Михаил хүндөөр һанаа алдаба. Баһа дуугай байдал удаан аад, удаан...

Михаил: Танай иишэдэ ерэхэн хэрэгниш иимэ хэн. Ерэхэн дороо бусахаш аад, шадаагүйб... Би эжиень орожо үзэжэ гарааб, тиигээд хэлээгүйб даа... Хүбүүншни тиигээ гэхэ зүрхэмни хүрэнгүй... Дуратай һаань, өөрынгөө түрэхэн нютаг абаашахаб.

Эгэшэ: Би үншэрөөхэгүйб. Гэртээ асархаб.

Михаил. Еши-Гомбошые тиигэжэ хэлэгшэ хэн даа... Хэрбээе минии газардаа һаа, эжиемни Мидагни орхихогүй

гэгшэ хэн. Бэрхэш, Мидаг... Зай, тиигээд би нүгөөдэрһөө бусахам бэшэ гү даа. Бэшэг бэшэлсэжэ байна аабзабди даа, Мидаг.

Эгэшэ: Юундэ гээшэб? Манай эндэ муу аал?

Михаил: Еши-Гомбошье тиигэжэ хэлэгшэ хэн.

Эгэшэ: Теэд хойноо таталюургүй хэн хойноо яатараа яаранат?

Михаил: Аргамгүй байнал даа...

Эгэшэ: Юундэ?

Михаил: Үгы даа, ши ойлгохогүйш.

Эгэшэ: Би шамайе гуйнаб, хэлыш даа.

Михаил: Нэгэ хүндэ зүрхэээ буляалгажархёоб... Яашье ойлгуулжа шадахагүй байнам.

Эгэшэ: Ойлгуулхабди... Бү ханаагаа зобо, Михаил... Шам шэнги иимэ найхан сэдхэлтэй, ажалша бэрхэ хүбүүндэ ямаршье басаган хадамда гарахаһаа арсахагүй...

Михаил: Тиигэжэш ханааем заһананш найн даа, Мидаг.

Эгэшэ: Үлэ, Михаил, шинии ойром байхадаш, Еши-Гомботоёо хөөрэлдэндэл болохо байнам.

Михаил: Тиигэбэл боджо үзэхэб. Үглөөгүүр болотор баяртай, Мидаг.

Эгэшэ: Баяртай, шамайе хаанашье табихагүйб, Михаил, мэдээрэй...

***

Урасхал ехэ уһаяа Хёлго мурэн тууһаар лэ зандаа. Булар хара эрьень нуража, һаба һудалынь жэл ерэхэ тутам үргэн шэнги болодог янзатай агша. Би хабар намарай сагта, түрүүшын галуудай ерэхэ, бусаха үеэр эрьедэнь ерэхэ, үнгэрһэн ажабайдал тухайгаа шэбшэн һуудаг заншалтай болонхойб. Тиихэдэ ажабайдал гээшэ жэлэй дүрбэн сагтал адли эрьежэ, урбажа байдаг юм гэжэ һаял ойлгооб.

Хэдэн жэл үнгэрөө. Би арбадахияа дүүргээд, авиационно дээдэ һургуулида абтанхай, нютагаа бусаад байбаб.

Михаил хайшаашье ошоогүй, үнөөхил трактористаараа хүдэлдэг лэ зангаараа нэн. Тэрэнэй муень малтажа, газар лэ байна гэжэ намгад хубхай худалаар хусалдахаяа болёод, шэбэнэлдэжэ магтан нагад доохонуур хөөрэлдэжэ захалаа нэн. Би Михайлай нюуса бодолые мэдэжэ абаһанһаа хойшо тааруу хүндэлдэг болоо нэм.

www.nomoihan.com